

HEIDEVELDEN IN ZUID-LIMBURG

door

H. HILLEGERS

postbus 8, Cadier en Keer

1. Inleiding en overzicht

Dat heidevelden, al dan niet in combinatie met hoogvenen, als natuurlijke grenzen tussen landen of landstreken gefunctioneerd hebben is de lezer gevoeglijk bekend; in dit verband hoeven we slechts te wijzen naar de Peel die het Limburgse van het Brabantse scheidde, de Kempen die de Nederlandse zuidgrens vormden en het legendarische Oostermoer dat onze noordoostgrens bepaalde.

Dat dit voor Zuid-Limburg eveneens opgaat -of liever opging- zal de meesten van ons enigszins vreemd voorkomen (vgl. fig. 1).

Immers, afgezien van de Brunssummerheide, kennen we in Zuid-Limburg geen heidevelden meer. Ze zijn er echter wel geweest; de oudste topografische kaarten (± 1800) beelden ze nog nog af en talrijke toponiemen (lokale veld- of plaatsnamen) herinneren nog aan hun bestaan. Globaal zijn de ruim honderdvijftig schraalland-toponiemen die door de schrijver opgespoord en gelokaliseerd zijn, in te delen in 7 groepen (vgl. fig. 1), nl.:

1. Het Graetheide-komplex in het Noorden,
2. Het Brunssummerheide-komplex in het Noorden en Oosten, zich uitstrekkend van Broeksittard tot Aken,
3. Het Vrouweheide-komplex,
4. Het Baneheide-komplex,
5. Het Vijlenerbos-komplex,
6. Het Eperheide-komplex,
7. de Plateaurand-heiden in centraal Zuid-Limburg.

Bodemkundig gezien kunnen bovengenoemde heidevelden gelegen zijn op (De Bodem van Limburg, 1966):

- a.) Pleistocene kiezel, grind, zand of lemige gronden (Maasterras): nr. 1, 3 en 7 (gedeeltelijk)
- b) Tertiaire zanden, meest Mioceen: nr. 2.
- c) Vuursteeneluvium, volkomen uitgeloogde Krijt sedimenten: nr. 3, 4 (gedeeltelijk), 5 (geheel) en 6 (gedeeltelijk)
- d) Krijt (Maastrichts of Gulpens): alleen nr. 7 (gedeeltelijk)

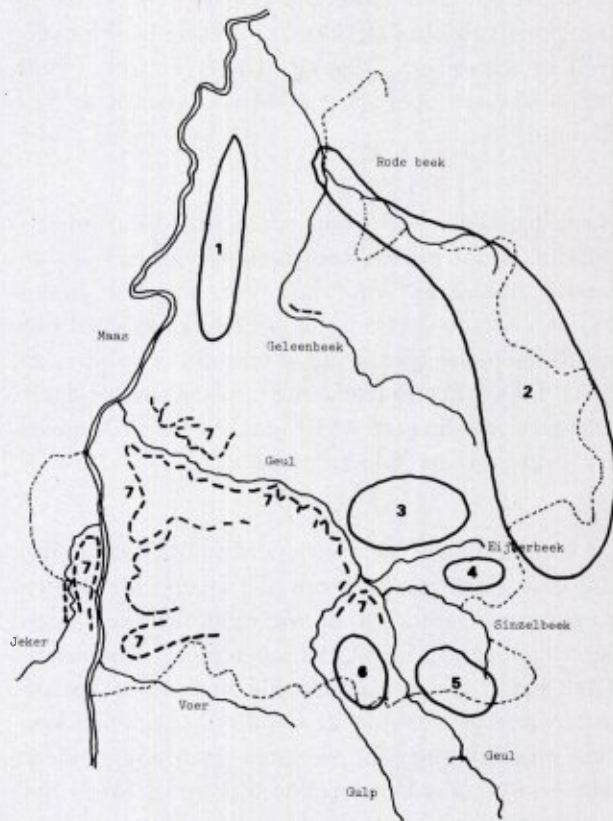


Fig. 1

Ligging van de heide-komplexen in Zuid Limburg. De nummers korresponderen met de in de tekst beschreven complexen.



Fig. 2

De laatste scheper van de Graetheide.

Origineel in het bezit van dhr Jansen te Neerbeek.

Op de Tranchot-kaart van ± 1800 is de Graetheide ingetekend als een smalle strook parallel aan de Maas vanaf Beek tot Sittard (± 25 km lang). Deze -voor Zuid-Limburg- grote heide is grotendeels ontgonnen in de vorige eeuw, de rest viel ten offer aan wegen, industrie en recreatie. Van de oorspronkelijke vegetatie is weinig bekend.

Omdat heidevelden hun ontstaan en hun behoud te danken hebben aan voornamelijk beweiding met schapen moet Zuid-Limburg rond 1800 nog talrijke schapenkudden gehuisvest hebben. Bovendien bevinden zich in het beschreven gebied nog andere weidegronden voor schapen zoals holle wegen, grafen, wegbermen en braakliggende landbouwgronden (HILLEGERS en REUTEN, 1978).

Zelfs wanneer we ervan uitgaan dat het middeleeuwse drieslagstelsel (wanneer nog meer plaats gereserveerd werd voor schapen in kuddeverband) rond de Napoleontische tijd definitief verdwijnt (DE MOLENAAR, 1978) dan mogen we op grond van de

dan nog aanwezige weidegronden veronderstellen dat elk Zuid-Limburgse dorp, afgezien van de op de vruchtbare lössplateau's gelegen gemeenten 1, tot 4 schaapskudden kon herbergen.

Daar de meeste heidevelden rond 1900 al bezig waren te verdwijnen, zijn botanische gegevens betreffende deze vegetaties erg schaars.

De Maastrichtse floristen uit de vorige eeuw, BORY DE ST. VINCENT (1821), FRANQUINET (1838) en DUMOLIN (1868), vermelden een aantal soorten hogere planten in heidevegetaties die niet meer in Zuid-Limburg voorkomen of die nu uiterst zeldzaam zijn zoals: *Arnica montana* (Wolverlei), *Antennaria*

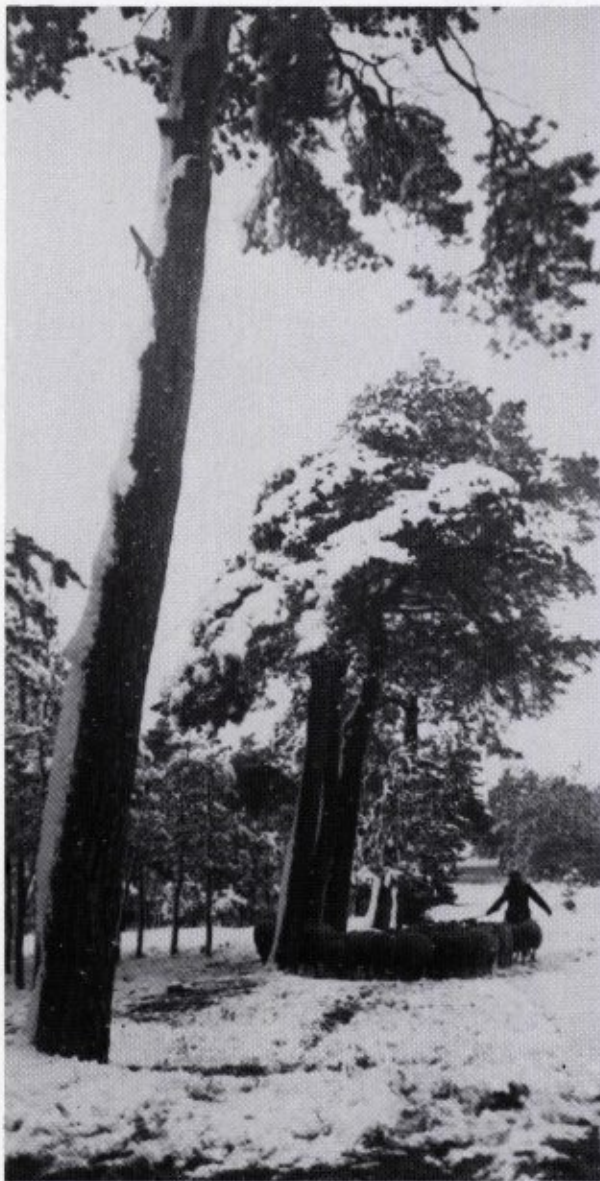


Fig. 3

Laatste scheper op de Brunsummerhei. 1914.
Opname H. Leukens. Fotoarchief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Gelukkig heeft hij momenteel weer een opvolgder, want een heidevegetatie kan alleen maar in stand gehouden worden door begrazing met schapen.

dioica (Rozenkransje), *Botrychium lunaria* (Maanvaren), *Carex dioica* (Tweehuizige zegge), *Carex pulicaris* (Vlozegge), *Genista germanica* (Duitse brem), *Gentiana campestris* (Veldgentiaan), *Juniperus communis* (Jeneverbes), *Lycopodium selago* (Dennewolfsklauw), *Leucorchis albida* (Witte muggeorchis), *Orobancha rapum-genistae* (Grote Bremraap), *Platanthera bifolia* (Welriekende Nachtorchis), *Spiranthes autumnalis* (Herfstschröeforchis), *Ulex europaeus* (Gaspeldoorn) Rond 1930 konstateert DE WEVER (z.j.) blijkens herbarium- en fotoarchief-aantekeningen aanwezig in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht de achteruitgang van de laatste resten heiden.

In diezelfde tijd waren er nog een 17-tal schaapskudden, opererend vanuit de plateau-randdorpen van het Mergelland. De in het artikel van HILLEGERS en REUTEN (1978) vermelde lijst van schepers kan nog worden aangevuld met scheper Vrancken uit Beek (vgl. fig. 2), van de Boorn uit Heugem, Leunissen uit Ransdaal de "Trompetter oet 't sjurke" uit Schimmert-Aalbeek en een onbekende scheper van de Brunsummerheide (vgl. fig. 3).

2. Methodiek

Om de in de vorige eeuw nog aanwezige weidegronden voor schapen op te sporen en te lokaliseren werd gebruik gemaakt van topografische kaarten waarop talrijke toponiemen en andere aanduidingen van begrazing door schapen vermeld worden, n.l.:

a) Tranchotkaarten (de eerste topografische kaarten uit onze streken daterend uit de periode 1802-1806), nrs. 63, 64, 65, 75, 76, 83 en 85.

Schaal 1:25.000, aanwezig in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht

b) Kadastrale kaarten uit het begin van deze eeuw (meest 1920-1935), diverse schalen aanwezig in de bibliotheek van Staatsbosbeheer te Maastricht.

c) Stafkaart. Topografische dienst Delft, uitg. 1965. Serie M. 739, schaal: 1:50.000.

Daarnaast is gebruik gemaakt van informatie door



Fig. 4

Vilterheide rond 1930.

Opname A. de Wever. Fotoarchief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: Broomele plukke in de Vinkumerdel. Vilterhei.

Deze foto geeft een duidelijk beeld van een typische plateaurandheide enkele jaren na het beëindigen van begrazing door schapen. Adelaarsvaren, Braam en Brem verdringen Sruikheide (links op de voorgrond) en Pijpestrootje (de lichtgekleurde halmen op de voorgrond). Later zal de Adelaarsvaren - Braam - Brem vegetatie vervangen worden door houtopslag van Berken en Eiken. Op de foto zijn al Berkjes te onderscheiden. Op dit moment is het gehele gebied "verhout", ofwel spontaan, ofwel door aanplant in opgaand bos veranderd. Van de oorspronkelijke heidevegetatie zijn nog slechts enkele m² over, maar herstel zou nog mogelijk zijn.

zegliden, afkomstig uit diverse Zuidlimburgse gemeenten, die op de hoogte zijn van de plaatselijke toponiemen: mevr. M. Hillegers-Bindels (Vaals), dhr. W. van der Coelen (Meerssen), dhr. J. Lardinois (Eckelrade), dhr. C. Eggen (Ulestralen), mevr. T. Paulussen-Jurgens (Nieuwenhagen), dhr. J. Notten (Valkenburg) en dhr. P. Felder (Vylen). Ook is gebruik gemaakt van de aantekeningen van A. de We-

ver, aanwezig in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht.

De in hoofdstuk 3 opgesomde toponiemen dragen een letterafkorting die verwijst naar de hier genoemde bronnen.

Als toponiem voor "weidegrond voor schapen" komen in aanmerking:

– alle toponiemen met het pré - of suffix "heide" of

een etymologisch hieraan verwant woord zoals hetje, heitje, -hedsche, -heydgen (meer dan 90% van alle genoemde toponiemen).

– alle toponiemen met het pré- of suffix "dries" of dreesj, -driessen of -drees = onvruchtbare, vaak ste-nige gronden

– toponiemen met andere "heide"-soorten, bv. Wageler (= wachholder of Jeneverbes) of Ginster (= Genista of Brem)

– alle toponiemen die betrekking hebben op begra-zing door vee en die niet in de beekdalen gelegen zijn zoals bijv. Hamelsberg (Hamel = gecastreerde scha-penbok), Kooberg, Mettenberg (met = geit,) Scha-fensberg, Schiepersberg; dus niet: Koobrook, Ver-kesbrook (brook = vochtig grasland in het dal), Hamelsbach of Lammerdel (del = dal)

– terreinen die -volgens zegsliden (zie boven)- nog na 1900 regelmatig door schapen beweid werden.

Uit de bestudeerde kaarten bleek dat niet alleen het Zuid-Limburgse rijk is aan "heide"-toponiemen. Ook in aangrenzend Duitsland komen ze voor maar dan als "heid" of "heidchen" en in het aangrenzende franstalige Belgische gebied worden "la haye", "heye" of "hé" vermeld.

3. Resultaat

De ruim 150 aangetroffen schraallandtoponiemen laten zich geografisch in 7 groepen indelen die achte-reenvolgens de revue zullen passeren.

1. Het Graetheide-komplex.

De Tranchotkaart geeft een duidelijk beeld van deze uitgestrekte heide, die rond 1800 nog bestond uit een spoelvormig gebied parallel aan de Maas vanaf Beek tot Born. Van deze legendarische Graetheide is niets meer over. Zij is opgeofferd aan ontginningen, bebossing, wegeaanleg (Kerensheide), industrie (D.S.M.) en recreatie (Steinerbos).

De toponiemen in dit gebied zijn: Graetheide (a), Heihof (a), Heideveld (a), Auf die Heide (a), Over-hofer Heijd (a), Verkensheide (a), Heide (c), Kerens-heide (c), In het herdersveld (d).

De bodem van dit gebied bestaat uit maasterras (pleistocene zand/grindgrond) met plaatselijk een dun lössdek.

Over de vegetatie van toen is weinig bekend: naar alle waarschijnlijk betrof het een vrij droge mine-raalrijke heide met Zuid-Atlantische soorten als *Sa-rothamnus scoparius* (Brem), *Ulex europaeus* (Gas-peldoorn) en *Erica cinerea* (*Grauwe dophei*), verge-lijkbaar met de aan de overzijde van de Maas gelegen Mechelse hei en het heidegebied bij de Mijneweg.

De laatste scheper van de Graetheide (vgl. fig. 2) was Jacobus Hubertus Vrancken, woonachtig te Beek, aanvankelijk op de boerderij "Rood Hoes" later op de "Kersenhof". Hij overleed op 24 mei 1940 op de hei te midden van zijn schapen.

2. Het Brunssummerheide-komplex

Het stroomgebied van de Rode Beek die op de Brunssummerheide ontspringt vormt met venen, heidevelden en broeklanden, zoals dat op de Tranchotkaart te zien is, de noordelijke begrenzing van Zuid-Limburg.

Het brongebied van de Rode Beek en het zuidelijk daarvan gelegen gebied dat zich bijna tot Aken uit-strekt vormt een sterk geaccidenteerd terrein met een bodem die niet alleen wat betreft zijn geologische ouderdom verschilt (Mioceen - Pliocene - Pleisto-ceen) maar ook van korrel diameter (kiezel - grind - grof zand - fijn zand - leem). Het is dan ook niet verwonderlijk dat er van de recente Brunssummer-heide heel wat verschillende vegetatietypes te onder-scheiden zijn (REINDERS, 1963) zoals bijvoorbeeld mineraalarme veentjes, vochtige en droge heiden, schraalgraslanden, broekbossen, naald en loofbos-sen.

Ondanks het feit dat hier nog het grootste heide-komplex van Zuid-Limburg ligt, zijn er sinds Tran-chot grote gedeelten verdwenen, niet alleen door ontginningen, maar ook door afgravingen, bruin-koolwinning, bebouwing en industrie, andere delen zijn sterk van karakter veranderd door spontane bebossing (door het uitblijven van beweiding) of door bosaanleg (naaldhout voor de mijnbouw zoals



Fig. 5

De Meerssenerberg. (Meerssenerhei) 1931.

Opname A. de Wever 1931. Fotoarchief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Meerssenerberg, Nardetum met *Triodia* en *Festuca ovina* met afgeknaagde Struikheide en Bezembrem.

Deze plateaurand vormt de hoek van het Geul- en Maasdal. Rond 1900 kwamen hier nof Jeneverbes, Rozenkransje, Wolverlei en Dennenwolfsklauw voor, soorten die typisch zijn voor droge heidevegetaties die al lang uit Zuid-Limburg verdwenen zijn. Ook bevonden zich hier -waarschijnlijk op de Geuldalrand- voedselarme hangveentjes met o.a. Zonnedauw, Tweehuizige zegge en Draadrus, soorten die eveneens verdwenen zijn.

Op de foto zien we een begraasd heideschraal-land: de vijf grote struiken zijn Brem, de kleine Struikheide en de gedraaide pollen zijn Borstelgras (*Nardus*). Niet herkenbaar maar wel voorkomend: Tandjesgras (*Sieglingia*, vroeger *Triodia*) en Schapegras (*Festuca ovina*). Vanuit het Geuldal op de achtergrond komen -in slagorde- Berken en Eiken opzetten, die bij het stop zetten van begrazing dit heideschraalland zullend vervangen. Rond 1800 besloeg deze open vegetatie enkele tientallen hectaren. Momenteel zijn hiervan nog slechts enkele snippers over: samen hoogstens 1 hectare. Struikheide is recentelijk verdwenen, maar andere heidesoorten komen nog voor zodat regeneratie van een heideschraalland nog wel mogelijk is.

de Schinveldse bossen), door militaire oefenterreinen of door massa-recreatie.

De talrijke in dit gebied aangetroffen toponiemen zijn: Overhofer heide (a), Westerheide (a), op Duits grondgebied waar, blijkens kaart c nog heideveldjes aanwezig zijn, Bergerheide (a), Schinvelterheide (a), Tevererheide (c), Brunsummerheide (c), Vrieheide (c), Heerlerheide (c), Tweedeheide (b), Overste heihof (a), Onderste heihof (a), Schieversheide (a), Sternbachheide (a), (= Sterrebachheide? door De Wever in zijn herbarium gebruikt), Heidchen (a), Overste Speckhuijzerheide (a) = Speckholzerhei? (c), Onderste Speckhuijzerheide (a), Drisch (a), Heijkapel (a), Nieuwenhagerheide (a), Heideveld (a), Krüggelheide (a), Heikop (a), Lückerheide (c), Heiveld (d), Heideberg (a), Kaalheide (c), Heideveld (a), Pannesheide (c), Bleijerhei (c), Chevremont (= Geiteberg?) (d) en Kaffeeberg (d).

In de fotocollectie van DE WEVER (z.j.) bevindt zich een foto van de "Laatste scheper van de Brunsummerheide uit 1914. Sinds het begin van de jaren zeventig wordt de heide gelukkig opnieuw begraaasd door schapen. Scheper en kudde zijn oorspronkelijk uit Drenthe afkomstig.

3. Het Vrouweheide-komplex.

Dit gebied bezit een sterk reliëf en is wat zijn bodemgesteldheid betreft erg gekompliceerd, löss vinden we er niet of nauwelijks, wel de eveneens vruchtbare kleefaaarde, daarnaast uitgeloopte kalkgronden (vergelijkbaar met het in 3.5 genoemde vuursteen-eluvium) en niet uitgeloopte kalkgronden meest kalkgraslanden die vooral op de hellingen voorkomen. Tenslotte vinden we op de hoogste delen Pleistocene zand- en kiezelkoppen.

Op dit relatief klein oppervlak treffen we bijzonder veel toponiemen aan die op beweiding door schapen slaan. Vanaf het westen naar het oosten: Schaapsdries (c), Hamelsberg (a), Op den Schepenje? (moeilijk leesbaar b), Vrakelberg (c), Moorheide (b), 't Heiveld (b), Ribbelheid (b), Rijvelhei (b), Eijserhei (c), Kerkdriessen (b), Op den Bergschen hei (b) (=

Ubachsbergheide? d), 't Heitje (b), Wachelderberg (b), Olofshei (b), Vrouweheid (c), Lovenmicher drees (b), Vrenckenhei (c), Op de hei (b), Pöschkeshei (c) = Büscherheit (a)?, Veurterhei (genoemd door De Wever), Kleinheit (d), de Dreesj (d) en Scheepe afvaartweg (d).

Afgezien van enkele kleine aanduidingen met "paturage" geeft de Tranchotkaart alleen een vrij grote heidevegetatie aan bij Eijsheit. Schepers uit dit gebied zijn mij onbekend.

4. Het Baneheide-komplex.

Van het kleine plateau tussen de Sinzelbeek en de Eijserbeek kennen we slechts twee heide-toponiemen n.l. Bannenheit (a) (= Baanheide (c) en Bochholzerheit (a). De Tranchotkaart geeft hier nog vrij grote heidepercelen aan zowel bij Bochholz als bij Bannenheit. Het laatstgenoemde is in kultuurland omgezet, het eerstgenoemde bestond rond 1950 (vgl. kaart c) nog, maar is nu grotendeels in bos veranderd.

Het lijkt zeer waarschijnlijk dat behalve de genoemde heidevelden op dat plateau, waarvan de bodem uit vuursteen-eluvium bestaat (vgl. het Vijlenerboskomplex), ook de uitgestrekte steile hellingen naar de Sinzelbeek toe in het verleden door schapen begraaasd zijn. Dit zijn de terrasvormige kalkgraslanden bij Wahlwiller, Nijswiller en verder in oostelijke richting -op Duits gebied- de Schneeberg en de Wilkensberg. Alleen van het laatstgenoemde terrein is bekend dat er een jaarlijkse beweiding d.m.v. schapen plaatsvond, die in de zestiger jaren beëindigd is. (vgl. de Boer, 1976).

In '79 heeft een van mijn informanten hier een "Wanderschäfer" waargenomen (vgl. BRINGEMEIER, 1954).

5. Het Vijlenerbos-komplex.

De uitgestrekte bossen rond het drielandenpunt vormen de zuidoostelijke begrenzing van Zuid-Limburg. Vóór de overname van het Vijlenerbos door het Staatsbosbeheer in 1940 waren deze bossen van de "gemeijnte" Vijlen, het gebruik ervan was



Fig. 6

Geulhemmerheide 1929.

Opname A. de Wever. Foto-archief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Geulhemmerhei. *Calluna* in *Aira flexuosa*-veld met *Galium saxatile*".

Op de plateaurand van het Geuldal tussen Rothem en Vilt strekt zich momenteel een vrij smalle strook Eiken-Berkenbos uit waarin zich nog enkele open, grazige plekken bevinden, met hier en daar nog Struikhei (*Calluna*), Bochtige Smele (*Deschampsia flexuosa*, vroeger *Aira flexuosa*), Liggend Walstro (*Galium saxatile*) en Borstelgras (*Nardus stricta*). De genoemde soorten zijn allen op deze foto te zien; zulke grote open plekken zijn echter nu niet meer aanwezig. Uit z.g. Wijsdommen (vroegere reglementen voor gebruik van bossen) is bekend dat in bossen beweiding door vee plaats vond. Deze open plekken zijn hier waarschijnlijk restanten van.

sinds eeuwen tot in details geregeld in "wijsdommen" (DE WEVER, 1941; DE MOLENAAR, 1979).

In het kader van dit onderzoek gaat het vooral om de beweidingsreglementen. Dat bossen beweid werden, mag ons op dit moment enigszins vreemd voorkomen, maar in centraal Europa, vooral in de gebirgen, is dit nu nog te konstaten; de wijsdommen van de gemeenten Echt en Vijlen geven ons tal van details over het "ekeren" (het in de herfst hoeden van varkens in de eikebossen) en het hoeden van ander vee in bepaalde bosgedeelten en onder bepaalde omstandigheden (WESTHOF C.S. 1973).

Hoewel Tranchot het gehele Vijlenerbos een homogene kleur geeft, terwijl de stafkaart van 1953 (kaart c) -ruim anderhalve eeuw later- nog enkele heidepercelen intekent, een gegeven dat bevestigd wordt door verschillende zegslieden, mogen we desondanks aannemen dat in het Vijlenerbos en de daarmee verbonden bossen op Duits en Belgisch grondgebied, bepaalde gedeelten tijdelijk een open karakter hadden en dit door tijdelijke beweiding behielden.

Tot voor een aantal jaren bestonden in dit gebied bepaalde open stukken waarin *Calluna vulgaris* (Struikhei) en *Sarothamnus scoparius* (Brem) domineerden. De voorkomende toponiemen bevestigen dit: Heikop (d), Schafensberg (a), Holzetterhei (d), Heit (a), Klopdiessen (b), Cottesser heiknip (d), Hébrig (d) = Heiberg en in aangrenzend België: Fosse (= vosheide) (c), Hauseterheide (c), Hebscherheide (c).

6. Het Eperheide-komplex.

Het zuidelijk deel van het plateau tussen Geul en Gulp sluit aan bij het hierboven genoemde Vijlenerbos: beide gebieden zijn plateau's, zijn grotendeels bebost en bezitten een bodem die bestaat uit het onvruchtbare vuursteeneluvium.

Toponiemen voor schraalland zijn hier: Op den dries (c), Heijenrath (c), Eperheide (c), Heiveld (b), Grachter Driessen (b).

Het noordelijk deel van dit gebied heeft 'n sterker relief: vooral hellingen zijn met bossen bedekt, de bodem bestaat uit pleistocen zand en grind, terwijl

op de steilste hellingen Gulpens Krijt dagzoomt, waar zich nog verschillende kalkgraslanden bevinden, zoals bijvoorbeeld de Gulpenerberg (c), de benedenhelling van het Groote Bosch (a) bij Berghem (c) en de zuidelijke en westelijke hellingen van de Leureberg (a).

Op grond van deze eigenschappen sluiten de heiden of schraallanden die zich hier bevonden zoals de Hoebenderhei (a), Crapoelsheide (b), Wagelerbos (b), Lokerhei (b), (c) en Op de driessen (b) meer aan bij de hierna beschreven plateaurand-heiden (vgl. fig. 1).

Tot in het begin van deze eeuw was er in elk geval nog een scheper in Heijenrath (HILLEGERS EN REUTEN, 1978).

7. De plateaurand-heiden.

In de rest van Zuid-Limburg treffen we een zeer groot aantal schraallandtoponiemen aan die op de randen van de lössplateau's liggen precies daar waar het lössdek ontbreekt (of omdat het er niet is afgezet of omdat het er is verdwenen) en pleistocene afzettingen dagzomen. Hier treffen we de tientallen "kiezelkoelen" aan (kiezelgroeven die tot in het begin van deze eeuw het materiaal voor wegverharding, bouw materiaal en metselspecie hebben geleverd (LEMMERLING, 1978-1979).

Waar de hellingen steil zijn bevindt zich Gulpens of Maastrichts Krijt aan de oppervlakte. Hier kunnen we kalkgraslanden aantreffen zoals bijvoorbeeld op de Bemelerberg. Waar de hellingen echter zacht glooien komt het aanwezige Krijt niet aan de oppervlakte omdat door solifluctie (grondverschuivingen) de pleistocene kiezelafzetting over het Krijt heen geschoven is, zodat de gehele helling uit een kiezelige bodem bestaan zoals bijvoorbeeld de Meerssenerberg (vgl. fig. 1).

Voor de boer van vóór 1900, onbekend met het verschijnsel kunstmest, maakte deze verschillende bodemkundige situaties weinig uit: beide terreintypen waren schraal en hoogstens geschikt voor beweiding.



Fig. 7

Geulhemmerheide 1929.

Opname A. de Wever. Foto-archief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Callunetum, verdrongen door *Pteridium aquilinum*". 1929. Geulhemmerhei.

Nog een beeld van een plateau-rand-heide in een vergevorderd successiestadium. Struikhei (*Calluna*) -op de voorgrond- wordt via een vegetatie die voornamelijk uit Adelaarsvaren (*Pteridium*) en Brem -rechts boven- bestaat, uiteindelijk verdrongen door houtopslag van Berken (links boven).

Er is op deze foto nog een andere bedreiging voor heidevegetaties te zien dan het al genoemde uitblijven van beweiding.

Door de introductie van de kunstmest rond 1900 verviel de noodzaak van de schapenhouderij, waarvan de primaire functie mestproductie was. De nu funktieloos geworden heidevelden konden op grote schaal ontgonnen worden, hetgeen in heel West-Europa gebeurde. In Zuid-Limburg verliep dit proces nog sneller en "geluidlozer" o.a. door de versnippering van het heideareaal. Op de resterende heideveldjes, vooral daar waar deze aan akkers grensden zoals hier op de foto, verdwenen de heidesoorten door neveneffecten van kunstmest zoals inspoeling via regenwater of overwaaien door de wind.

In elk geval slaan de talrijke schraalland-toponiemen op smalle lange percelen.

Zij liggen op de plateauranden en hun bodems bestaan uit òf pleistocene afzettingen òf uit Krijtsedimenten die beiden relatief onvruchtbaar zijn.

Op het kaartje (fig. 1) zijn de plateauranden met een onderbroken streep weergegeven.

Hieronder volgen de per dal besproken toponiemen:

a) Jekerdal

Hoewel op Belgisch gebied slechts drie toponiemen aangetroffen werden n.l. sur Hé (a), Kooberg (a), Cannerhei (c) geeft de Tranchotkaart een fraai beeld van de plateaurand-schraallanden. Vijf keer vinden we "pat" (= paturage) in een heidegebied ingekleurd.

Deze schraalgraslanden bestaan nog grotendeels.

b) Maasdal

De steile westhelling, de beroemde St. Pietersberg, draagt op de Tranchotkaart vier keer "pat" terreinen.

De glooiende oosthelling van het Maasdal wordt onderbroken door dwarsdalen van de riviertjes Voer en Geul en daartussen door een drietal droogdalen die eveneens in oost-west richting verlopen. De randen hiervan dragen talrijke heide-toponiemen; globaal van zuid naar noord: Takheide (a), Mescherhei (c), Maaslander en Breuster hei (a). Aan de hei (c), Zoeken dreesj (c), Bùkel (d), Wolfskop (a), Zangereij (a) (= Sandershei?), Howboudmdreesj (d), Hoebedreesj (d), Schiepersberg (c), Kooberg bij Cadier en Keer (a), Kooberg bij Herkenrade (a), Mettenberg (c) = geitenberg, Gasthuisdel (d), Platte hei (d), Bemelerheid (c) met Strooberg, Winkelberg en Kiezelkop en Ambyerhei (d).

c) Geuldal.

In het zuidelijk deel van west naar oost:

Rothemerhei (d), Meerssenerhei (a), Bergerhei (a), Heihof (a), Heideweg (d), de Zeven Heikes (d), Vilterhei (d). De kleine heide (b), Gemein heide (d), Wippertse hei (d), Hellingen dries (b), Catharina dries (b), Catharine drieske (b), Aan de heide (a), Grote

Heide (b), Heidjesgraaf (d), Heidebergweg (b), Laanheide (b), Op de heide (b), Heideweg (b), Kõrverheide (b), Huntjesdries (b), Berghofhei (d), Dolsberg (d).

In het noordelijk gedeelte van west naar oost:

Kalverbos (d), Raorhedsje (d), Schaopsweg (d), Bunderhei (b), Aan de Raorhei (b), De Hetjens (b), Kampesche hei (b), Heyerveld (a), Heyhof (c), gemeente hei(d), Schuttehei (d), Maneshei (d) = Ter Maarsehei? en Heike (d).

d. Geleendal

Dit dal mist op één plek na steile plateauranden: daar ligt de Maerenheid (a).

De beweiding van deze plateauranden met schapen is blijven bestaan tot in het eerste kwart van deze eeuw.

Gegevens betreffende 13 schepers uit dit gebied zijn al eerder gepubliceerd (HILLEGERS en REUTEN, 1978).

4. Conclusies.

In de vorige eeuw bestonden er in Zuid-Limburg talrijke schraallanden die extensief door schapen beweid werden. Deze terreinen waren dusdanig van omvang en aantal dat er per dorp in deze streek 1 tot 4 kudden van elk ± 100 schapen gehouden konden worden.

De vegetatie van deze gebieden was heideachtig, maar varieerde van zeer schrale, droge *Calluna*-vegetaties, vochtige *Molinia*- en zeer drassige *Sphagnum*-vegetaties (speciaal in het Noord Oosten) tot minder schrale *Calluna-Sarothamnus*-vegetaties (in N.O. en Z.W.) Grazige heiden op de plateauranden waren bijzonder soortenrijk en vormden ruimtelijke overgangen naar kalkgraslanden. Recentelijk zijn de hier voorkomende vegetatieëenheden ondergebracht in het Thero-Airion (HENNEKENS en SCHAMINÉE, 1980) en het Violion caninae (WILLEMS en BLANCKENBORG, 1975).

Van deze gebieden zijn -afgezien van de Brunsummerheide- nog slechts snippers over. Het



Fig. 8

Brunssummerhei $\pm$ 1930.

Opname: A. de Wever. Foto-archief Nat. Hist. Museum Maastricht.

Oorspronkelijk onderschrift: "Brunssum, Bouberg, Vorming van Pinetum in Callunetum.

Hier is een andere succesie zichtbaar: Struikheide (*Calluna*) en Pijpestrootje (*Molinea*) - worden zonder een tussenstadium direkt vervangen door een Dennenbos (*Pinus*): zaailingen op de voorgrond, volwassen bomen op de achtergrond. Hier en daar ook opslag van berken. Nog een andere bedreiging van heidevelden is hier te konstaten nl. verstedelijking, immers het verlies van "woeste gronden", vaak gemeenschappelijk eigendom, ten gunste van bebouwing of wegeaanleg wordt gemakkelijker geaccepteerd dan het verlies van produktieve landbouwgronden die het eigendom zijn van particulieren.

merendeel is verdwenen door het beëindigen van de begrazing gevolgd door omzetting in kultuurland zoals akkers, weiden en produktiebos; de rest verdween door bebouwing, industrie, wegeaanleg en recreatie. Zelfs de overgebleven fragmenten worden ernstig in hun voortbestaan bedreigd door een onjuist beheer. Het conserveren en uitbreiden van deze laatste heide-restanten -voor Zuid-Limburg unieke vegetaties- is een noodzakelijke plicht, voor ons zelf in verband met de broodnodige variatie in ons milieu, maar ook ten opzichte van ons nageslacht. Verschraling op korte termijn is de methode om dit doel te bereiken en dit houdt in: verwijdering van de houtopslag, eventueel gevolgd door maaien en verder extensieve beweiding door schapen (vgl. WILLEMS, 1975).

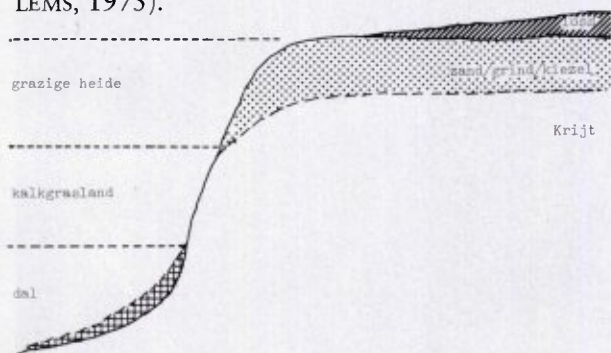


Fig. 9

Schema plateaurand-heide; verklaring zie tekst.

Literatuur

- BRINGEMEIER, M. 1954. Über Schafe und Schafszucht. Archiv für Westfälische Volkskunde. Münster.
- BOER, D. DE, 1976. Kalkgraslandvegetaties in Zuid Limburg en aangrenzende gebieden. Doctoraal verslag R.U. Utrecht.
- BORY DE ST. VINCENT, J.B.M.A.G., 1821. Voyage souterrain ou description de Maestricht, Maastricht.
- BROEK, J.H. VAN DEN, 1966. De bodem van Limburg. Wageningen.
- DUMOLIN, L.J.G. 1868. Guide du botaniste dans les environs de Maestricht, Maastricht.
- FRANQUINET, J.L., 1838. Flore des environs de Maestricht. Manuscript, bibl. Nat. Hist. Museum, Maastricht.
- HENNEKENS, S. en J. SCHAMINÉE, 1980. Fenologie van de Bemelerberg. De Levende Natuur 82° jrg. nr. 1.
- HILLEGERS, H.P.M. en B. REUTEN, 1978. Het Mergelland schaap. Natuurhistorisch Maandblad 67 (9) p. 121-140.
- MENNEMA, J., I. QUENÉ-BOTERENBROOD en C.L. PLATE, 1980. Atlas van de Nederlandse Flora. Deel 1 uitgestorven en zeer zeldzame planten., Amsterdam.
- MOLENAAR, J.G. DE, 1978. Werkrapport Mergelland. R.I.N. Arnhem-Leerssum.
- REINDERS, TH., 1963. Vegetatiekartering van het bos en heidegebied Brunsummerheide en omgeving. RIVON-rapport, bibl. Staatsbosbeheer Maastricht.
- ROMEIN, B.J., 1976. Ons Krijtland Zuid-Limburg. II Geologische geschiedenis van Zuid-Limburg. Wetenschappelijke mededeling K.N.N.V. nr. 61.
- WEIJDEN, H.G. VAN DER, 1965. Rapport, houdende de resultaten van een plantensociologisch onderzoek bij Bemelen.
- WESTHOFF, V., 1973. Wilde planten. Deel III, Deventer.
- WEVER, A. DE, 1941. De natuur in, naar het Vijlenerbos. Natuurhistorisch Maandblad, 30 (12)
- WEVER, A. DE, z.j. Ongepubliceerde aantekeningen. Nat. Hist. Museum Maastricht.
- WILLEMS, J.H. en F.G. BLANCKENBORG. 1975. Kalkgraslandvegetatie van de St. Pietersberg ten zuiden van Maastricht. Publicaties van het Nat. Hist. Genootschap in Limburg XXV (1).

Summary

According to older topographic maps (from 1800 till 1950) and oral tradition, there was a lot of areas in South Limburg which were suited for grazing by flocks of sheep. Since the end of the last century the flocks vanished and around 1950 there was not but one left. Some 150 toponyms (local fieldnames) -most of them end on "heide" (= heath)- have been collected and located. The soils of these areas were poor in contrast with the very fertile "löss" which is typical for South Limburg, and consist mainly of sand, gravel or flint deposits of different geological origins and periods. Some of them share calcareous soils as well, and were grazed by sheep also. The vegetations of these health fields were very rich in species of vascular plants and some 20 of these have completely died out in our region. What has been left of these, for South Limburg unique vegetations, are only fragments and even these are much endangered because of the lack of proper management: grazing by sheep. To save them for the future there is but this solution.